

קרן 27 - 24:30 - 28 (1983) 27

הצומח בבקעת יריחו

אביועם רנין

בקעת יריחו ידועה כאחד האזורים החמים והפוריים בנוף הצומח של א"י המזרח הקרוב. בזכות האקלים החם והמעיינות, גדלים בבקעה צמחי בר וגידולי תרבות כאחד. יש המשערים כי בבקעת יריחו התרחשו כמה מההליכי התרבות החשובים של גידולים חקלאיים, כגון חיטה, שעורה וקטניות שונות, הגדלים באזור הים תיכוני כצמחי בר. מחוץ לנוה המדבר של בקעת יריחו משתרעות קרקעות מלוחות, שהתפתחו בבקעה בשל המשקעים המועטים ומידות החום הגבוהות. אלו גורמים להצטברות מלחים בקרקעות דקות הגרג האופייניות לבקעה. מי הנשם מכילים כמות קטנה של מלחים הנותרים בקרקע לאחר התייבשות מי הגשמים. כמות הגשם הדלה אינה מאפשרת שטיפת המלחים, המצטברים בעומק לא רב. במקומות בהם מי התהום גבוהים מביאה ההתארות המוגברת להצטברות מלחים על פני הקרקע. בעררני החלים העוברים בשטחים אלה הקרקע שטופה; כן היא שטופה בקרקעות המושקות. כך נוכל למצוא בבקעת יריחו שני טיפוסי צמחים עיקריים: אלו הגדלים בקרקעות מדבר מלוחות ואלו הגדלים בנאות המדבר בתנאי עיבוד.

צומח הקרקעות המלוחות

צמחיית הקרקעות המלוחות של בקעת יריחו דלה ביותר. הצמחים האופייניים הם חד שנתיים, וגדלים ברובם בחורף בו שכבת הקרקע העליונה נשטפת באופן חלקי ע"י הגשמים. הצמח הבולט ביותר הניכר למרחקים הוא האהל המצוי. צמח זה בשרני, גובהו אינו עולה על 10-15 ס"מ והוא פורח בשעות הצהריים באביב המאוחר. פרחיו לבנים ועליו גליליים. בחודשים אפריל-מאי מתחילים הצמחים לקמול במקביל להתייבשות הקרקע וצבע הגבעולים והעלים הופכים לאדום, בעוד הפיגמנטים הירוקים שבצמח נחרסים. מרבדי צמחיה אדומים מקבלים את פני הבאים אל בקעת יריחו בעונה זו של השנה. בעררני החלים, בהם הקרקע שטופה, גדלים שיחים של מלוח קפח הדורשים יותר מים מהצמחים החד-שנתיים; הם פורחים בסתיו מאחר החמים המלוחים המנרצלים על ידם אינם נשאבים מהקרקע ע"י צמחים אחרים. המלוח משמש בית למרשבות של פסמונים. הפסמון הוא מכרסם גדול מעכבר השדה, הניזון מעליו וגבעוליו המלוחים של המלוח. בין שרשי המלוח ניכר הפסמון מחילות ארוכות, במקום שהוא מבלה את מרבית זמנו, הרחק מעין רואים. הפסמון הוא פונדקאי הביניים של מחלת הלשמניה חבורת יריחו (כונתה בעבר גם "שרשנת יריחו"). וירוסים החיים בדמם של הפסמונים מועברים אל גופם של זבובי החול המחקימים ממציצת דמם. כאשר זבובי החול עוקצים בני אדם כדי למצוץ מדמם, הם מעבירים וירוסים אל העור. הניספים גורמים לפצע מוגלתי שאינו מבריא אלא לאחר כשנה תוחיר צלקת מכוערת. הנעקצים בפניהם נושאים "מזכרת נצח" משהיה בקרבת שיחי

מלוח המאתלסים בפסמונים באזורים נמוכים, בהם הטמפרטורה הגבוהה מסייעת לקיטום של הירוסים וזבובי החול. קיים חיסון נגד הירוס. עלי המלוח שימשו למאכל כבר מימים קדומים ועל כך נאמר: "הקוטפים מלוח עלי שיה...". (איוב ל, ד). אפשר לאכול עלים צעירים ללא בישול, או לבשלם מעט ולאכלם כעלי תרד. כן ניתן להכין מהם מרק. הפסוק התנב"י מלמדנו, כי המלוח שימש בעבר כמזון לעניים. במקומות אחרים בבקעת יריחו, מי התהום המלוחים סמוכים לפני הקרקע, מאכלסים צמח צפוף ושיחני. המרכיבים העיקריים של הצומח הם שיחי מלוח קפח, אוכס חד-ביתי, ומלוח פגום. הללו גדלים לא רק בעררצים אלא על פני כל השטח. חלק ניכר מהשטחים המלוחים נשטף כיום והקרקעות הרטובות והמלוחות מנוקזות ונשטפות עם הגברת איכלוס הבקעה בישובים חקלאיים.

צומח נאות המדבר

נאות המדבר של בקעת יריחו ופצאל בולטים בעציהם העשירים והמפותחים. עצי הבר העיקריים הם שיזף מצוי, זקום מצוי ופתילת-המדבר הגדולה (תפוח סדום). מרצאם של עצים אלה הוא סודני. הם מנצלים את מידות החום הגבוהות של הבקעה ואת שפע המים. הקרקע אינה מלחה הודות לכמויות המים הגבוהות השוטפות אותה. הגורם העיקרי המגביל את תפוצת העצים הוא קיום אתרים מתאימים לנביטה והתבססות של נבטיהם. באתרים אלה מצויים מים במשך תקופה ממושכת יותר מאשר מספקים הגשמים שכמותם באזור מרעטה. כך, אם צינור ביוב מזרים מימיו במשך זמן רב ובמיחוד בקיץ, מסתמן נתיב זרימתו ע"י צמחי שיזף ופתילת-המדבר הגדולה, הצמשיכים להתקיים במקום גם שנים רבות לאחר שזרימת הביוב פסקה. תופעה נפוצה יותר היא צמיחתם של עצים אלה בקרבת שדות מרשקים ולאורך תעלות השקיה. אלה תמיד דולפות במידה זו או אחרת, ונביטת העצים משמשת עדות לכך במשך עשרות שנים לאחר מכן. לכל אחד מהעצים הנפוצים בנאות המדבר יש קשר מעניין לאדם בעבר ובהווה. שמו המדעי של השיזף הוא *Ziziphus spina-christi* תרמז על המסורת לפיה הרומאים הכינו את כתר הקרצים לישו מעץ זה. אין ספק שזו מסורת מאחרת. בבתי הקרצים המתואר ברצירות אמנותיות שונות, ניתן להבחין בארבעה מיני צמחים קרצניים שונים לפחות. בכמה כנסיות בארץ מוצאים זר של סירה קרצנית ולא של שיזף. הסירה הוא צמח נפוץ בסביבת ירושלים ואין זה מתקבל על הדעת שיובאו ענפים קרצניים מבקעת יריחו ומרחוק. השם העממי באנגלית של השיזף הוא *Christ thorn* ודעת כותב שורות אלה היא כי אין אפשרות לזהות בבירור מאיזה צמח הכינו את כתר הקרצים הנזכר.

פתילת המדבר הגדולה

ידועה אולי יותר בשמה העממי - "תפוח סדום", הקשור לאגדה המספרת, כי פעם היה עץ זה תפוח רגיל. במהפכת סדום ועמורה קולל התפוח והיה לפרי סרק. בתוך פרי הצמח סיבים ארוכים דמויי משי. תרשבי האזור אורגים מהם כובעים לבנים. בעבר שימשו הסיבים להכנת

פתילת המדבר - פריחה.

פתילת המדבר - פרי.

פתילות ומכאן השם המקובל לצמח זה. פרי הצמח מסוכן לאדם, ובמיוחד לילדים המתפתים לקוטפו בשל דמיונו לפרי של ממש ובעיקר לתפוח. כאשר קוטפים פרי או פרצעים מקום אחד בצמח הוא מפריש שרף לבן דמוי חלב, העלול לגרום נזק רב. מצויים בו חומרים כימיים קטלניים העלולים לגרום לעיוורון אם הם חודרים לעין. כך בכל אופן התברר מבדיקות שעשו רופאים בבאר שבע לילד שסבל כשבועיים מעיוורון עין אליה חדרה טיפת "חלב" של צמח זה. רעילותו הרבה של הצמח מזכרת למרבית בעלי החיים ואין לראות עז או גמל אוכלים את עליו העסיסיים. שני מיני חרקים עשויים להמצא על הצמח - כנימות עלה כתומות המצצות את מוהל הצמח בעיקר מתוך העורקים שעל צידו התחתון של העלה. חגב שחור עם כתמים צהובים הקרוי כושן גדל על ענפי פתילת המדבר וכן על מינים אחרים מהאסקלפ-יים. החגב רעיל ומפריש חמדים הפוגעים בעיקר בבעלי חיים המתנכלים לו וכדאי שלא לנסות את השפעתו על האדם. צבעיו הכולטים - שחור וצהוב הם צבעי אזהרה בהם כאילו מדיע החגב לצפרים המנסות לטרוף אותו - "התרחקו ואל תזיקו לי ולא אזיק לכם".

"שושנת יריחו" בציור מאת דה ברוין, 1681.

הזקום המצרי

הוא צמח סבאנות במזרח אפריקה. כקודמיו הוא מתרבה בבקעת יריחו בעיקר מנצרים המצו-
ררים משורשיו הנפגעים ע"י מורשה או נחל חורשף אותם. אין כיום נביטה רבה של הזקום.
פירותיו אינם טעימים למאכל אך הם שימשו בעבר לרפואה.

שושנת יריחו האמיתית

צמח זה מכונה כך כבר מאות בשנים ע"י עלי רגל מארצות העולם (Rose of Jericho).
המאמינים מייחסים לצמח סגולות דתיות מסתוריות מזה דורות רבים. צמח זה נדיר ביריחו
אך ממצפה שלם ודרומה הוא נפוץ למדי. בהבשיל הזרעו, הוא נקמץ כולו כאגרוף, ונתר
צמוד לקרקע, לעתים במשך שנים אחרות, עד שבא גשם חזק המרטיב ענפיו ומביא לפתיחת
"האגרוף" ולהאדמת קצות הגבעולים היבשים. תנועת הצמח בולטת כאשר משרים אותו במים
חמים או פורשים; לאחר כחצי שעה עד שעה הוא נפתח. רק גשם ממושך שיביא לפתיחת הצמח
ואחר כך להתזת הזרעים מתוך הפירות שעליו יאפשר גם קיום של נבטי הצמח. כך לצמח
שני "מדדי גשם" המביאים לבקרת פיזור הזרעים בזמן המתאים ביותר לנביטה. צמחי
שושנת יריחו מסוגלים להישרד בשדה גם עשרות ואולי מאות שנים מבלי שינבטו. הנצרים
מאמינים כי הצמח מסמל את תחיית ישו לאחר מותו ועולי רגל רבים נושאים עמם צמח זה
חזרה לארצם זה מאות בשנים. מנהג נוצרי זה מבוסס כנראה על מסורת עברית עתיקה.
ד"ר זאב משל מצא באחד מחודרי המקדש בכונתילת עג'רוד צמח שושנת יריחו שזרעיו
המפוזמים העידו על כך שהובא למקדש הישראלי לפני כשלושת אלפים השנה ולא
נדל במקום.